

شناسائی شناسنامه‌ای روزنامه‌های تبریز در فاصله زمانی ۱۳۲۴-۱۳۲۵ش. / ۱۹۴۵-۱۹۴۶م. با تأکید بر توضیح روزنامه جوانلار (جوانان)

دکتر سیروس برادران شکوهی*
ybshokouhi@yahoo.com

چکیده

سوم شهریور ۱۳۲۰ش. / بیست و پنجم اوت ۱۹۴۱م. که مصادف با تهاجم قوای دولتین روس و انگلیس به تبع حوادث جنگ جهانی دوم به کشور گردید، نه تنها منجر به استعفای رضاشاه از سلطنت شد، بلکه سبب تغییرات بسیاری در شئون مختلف مملکتی نیز گردید که هریک تاریخچه خاص خود را دارد. از آن جمله، مطبوعات که از آغاز انقلاب مشروطه یکی از حربه‌های اساسی و شناخته شده جامعه در رساندن مکنونات قلبی مردم خود بودند، شاهد تغییرات گوناگون شدند تا جایی که رکن چهارم مشروطه در این دو دهه اختناق تعطیل و موقوف بودند. نشان دادن اینکه چگونه بار دیگر در عرصه سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی مملکت ظاهر شدند (بیان مسئله) و جز معدودی همگی بار دیگر رسالت روشنگرانه و خبررسانی خود را آغاز نمودند، از آن جمله بود تبلور روزنامه‌های تبریز که به اقتضای موقعیت سوق‌الجیشی و راهبردی و اقتصادی و فرهنگی منطقه، بار دیگر میدان کشمکش سازمانها و احزاب سیاسی، مشاجره قلمی فی‌مابین و سایر مطبوعات شدند. در این مقاله سعی شده ضمن عنوان روزنامه‌های این سالها تا ۲۱ آذر ۱۳۲۴ش. / ۱۲ دسامبر ۱۹۴۵م. و معرفی شناسنامه‌ای (روش بررسی) روزنامه‌های یکساله حکومت فرقه دمکرات در آذربایجان (هدف)، به اقتضای موضوع روز - که جوانان مورد توجه و کانون صحبتها و شعارهای همه جانبه مسئولان مملکتی و بحق همه مردم جامعه هستند - تأکیدی است بر توجه فرقه به جوانان و تشکیلات و زمینه‌های مربوط به آنها از خلال معرفی روزنامه جوانلار (جوانان) در این سال و بازبینی مطبوعات این دوره به طور گذرا (نتیجه کلی).

مطبوعات تبریز از شهریور ۱۳۲۰ش. / اوت - سپتامبر ۱۹۴۱م. تا ۲۱ آذر ۱۳۲۴ش. / ۱۲ دسامبر ۱۹۴۵م.

این دوره از تاریخ سیاسی، اجتماعی و اقتصادی تبریز که از ۲۵ شهریور ۱۳۲۰ش. / ۱۶ سپتامبر ۱۹۴۱م. آغاز و تا ۲۱ آذر ۱۳۲۴ش. / ۱۲ دسامبر ۱۹۴۵م. پایان می‌گیرد، جدا از فضای سیاسی و اجتماعی به وجود آمده در کل کشور نبوده است. با سقوط رضاشاه و پایان یک مرحله فعال مایشائی و اشغال مشغوم‌الآثر کشور به دست متفقین و حوادث جنگی، فرصتی برای جامعه سیاسی کشور به وجود آمد که برخی از وطن‌دوستان، روشنفکران، سازمانها و احزاب و جراید بتوانند حرکت‌هایی در بعد خود هرچند محدود و کوتاه نشان دهند.

تبریز در این برهه از تاریخ، نه تنها جدا از این مجموعه فعالیتها و حوادث نبود، بلکه به اقتضای موقعیت جغرافیائی، تاریخی و سیاسی، تلاشهای دو چندان در راستای ظلم ستیزی و جفای سیاسی و فرهنگی رفته بر خود برآمد و تلاشی سخت در همه جوانب بخصوص در مورد اخذ امتیاز و راه‌اندازی و انتشار مطبوعات و جراید برآمد. گرچه این فضای باز مطبوعات در مدت زمان کوتاه تغییر یافت و با توقیف مجدد روزنامه‌ها و مقابله با آنها برآمدند که خود با واکنش تند روزنامه‌های تازه به پا خاسته مواجه شد که این بار دولت ولو بظاهر با طرح قانون جدید و به لطایف‌الحیل درصدد سکوت و در واقع سقوط مطبوعات در سراسر کشور برآمد، با همه این تشبثات، نواحی شمالی ایران بخصوص شهر تبریز حائز شرایط خود بود.

حضور قشون مهاجم روسیه، سازمان گسترده حزب توده ایران و بی‌مسئولیتی و ناتوانی عاملان و

گماشتگان مملکتی در سالهای رفته در مسائل فرهنگی، مذهبی و اعتقادی بخصوص زبان و نیز اعمال طرفداران دو آتشه حکومت مرکزی در مقابل اشغال قوای مهاجم، به رغم کشمکش‌های بی‌امان و زبانه‌های جبران‌ناپذیر اقتصادی و اجتماعی، در عین حال به گسترش و توسعه انتشار روزنامه‌ها و فرهنگ مطالعه و روزنامه‌خوانی در تبریز کمک خاص و ویژه‌ای کرد که تا ۲۱ آذر ۱۳۲۵ش. / ۱۲ دسامبر ۱۹۴۶م. منجر به اخذ امتیاز و طبع و توزیع حدود ۴۰ نشریه به زبانهای فارسی و ترکی و ارمنی و نیز پراکندن نشریات و تبلیغ نامه‌ها و اعلامیه و ابلاغیه و اعلانیه‌های ریخته از طیاره‌ها و چسبانده بر در و دیوارها، همه و همه سبب توسعه امر فوق گردید. گرچه عمر بعضی از آن نشریات شماره‌ای بیش نبود و بعضی‌ها تا ۲۱ آذر ۱۳۲۴ش. / ۱۲ دسامبر ۱۹۴۵م. و معدودی تا ۲۱ آذر ۱۳۲۵ش. / ۱۲ دسامبر ۱۹۴۶م. و تنها تعدادی انگشت شمار توانستند سالهای سال دوام آورند و باز مانند.

امروز که همه دارندگان و کوشندگان آن جراید و نشریات چهره در خاک کشیده‌اند، با همه تخریبات و تحقیقاتی که در شناسائی آنها تا به امروز اعمال شده است، در مقاله حاضر نیز سعی می‌شود ولو به صورت گذرا و شناسنامه‌ای مورد معرفی و بازبینی مجدد قرار گیرند؛ هرچند با تمام جستجوها جز اطلاعات محدود و ناقصی فراهم نشد و در مورد یکی از روزنامه‌ها با استفاده از چهار شماره موجود تا حدی توضیح بیش‌تری ارائه گردید. این بررسی گذرا، هرچند مطلوب خود و جویندگان آگاهی از تاریخچه روزنامه‌نگاری شهری چون تبریز در آن سالها نیست، معهذاً گامی است هرچند خرد که امید است به مرور هرچه بلندتر و رساتر برداشته شود.

چنانکه عنوان شد، از سوم شهریور ۱۳۲۰ش. / ۲۵

اوت ۱۹۴۱م. تا ۲۱ آذر ۱۳۲۴ش. / ۱۲ دسامبر ۱۹۴۵م. تعداد بیست و پنج، شش نشریه به نامهای: *آذربایجان*، *اختر شمال*، *افکار خلق* (منتشره عمال شوروی در آذربایجان)، *پرتو اسلام*، *تبریز*، *جام جم* (احتمالاً اخذ امتیاز شده ولی چاپ نشد)، *جامعه آذربایجان*، *خاورنو* (بعد از ۲۱ آذر ۱۳۲۴ش. / ۱۲ دسامبر ۱۹۴۵م. بنی شرق)، *دوست ایران* (توسط سفارت شوروی توزیع در تبریز)، *ستاره آذربایجان* (بعد از ۲۱ آذر ۱۳۲۴ش. / ۱۲ دسامبر ۱۹۴۵م. *آذربایجان اولدوزی* (بیلدزی)، *ستاره روز*، *سروش* (احتمالاً اخذ امتیاز شده ولی چاپ نشد)، *سهند*، *شاهین*، *آریا*، *شفق*، *شفق مطبوعات*، *صدای آذربایجان*، *فریاد*، *قیام ماد*، *کامک* (اداره) به زبان ارمنی، *وطن طولوندا* (در راه وطن)، *خورشید آزادی*، *صدای آذربایجان*، چاپ و پخش شدند که شرح و توضیح هر یک از این روزنامه‌ها، مقاله و تحقیق جداگانه‌ای می‌طلبد که امید است در مواقع مقتضی اقدام گردد.

مطبوعات تبریز در فاصله زمانی ۲۱ آذر ۱۳۲۴ش. / ۱۲ دسامبر ۱۹۴۵م. تا ۲۱ آذر ۱۳۲۵ش. / ۱۲ دسامبر ۱۹۴۶م.

از جمله وقایعی که آذربایجان و در این مقاله بخصوص تبریز را تا نیمه اول قرن حاضر از سایر قسمتهای ایران متمایز می‌سازد، حکومت یکساله فرقه دموکرات آذربایجان است. یقیناً در فاصله زمانی این قرن نمی‌توان به بررسی موضوع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی کشور پرداخت و از این حادثه و تأثیرات آن، سخن به میان نیاورد. مطبوعات نیز به عنوان یک رکن اساسی امور سیاسی - اجتماعی از این قاعده مستثنا نیست. به اقتضای مقاله، فرصت پرداختن به چند و چون تاریخ واقعه فرقه دموکرات نیست و پرداختن به کم و کیف آن در کتب

مختلف تاریخی مندرج است و باز هم نیاز به تحقیقات بسیار و فرصتهای مقتضی دارد.

هدف از این مقاله، صرفاً عنوان کردن و معرفی شناسنامه‌ای آنها با تأکید بر روزنامه *جوانلار* است.

با تشکیل حکومت فرقه و به دلیل حضور نظامیان مهاجم شوروی در آذربایجان و غالب بودن جو تبلیغ شوروی و اندیشه سوسیالیستی، تحولاتی به شرح زیر در عرصه مطبوعات تبریز تحقق یافت:

۱- مطبوعات ضد کمونیستی و بعضاً غیر کمونیستی، تعطیل و یا راهی تهران شدند.

۲- صبغه ملی و محلی و پرداختن به زبان ترکی، تبلیغ گردید.

۳- از ورود گسترده روزنامه‌های سراسر ایران به منطقه، با اتهام ارتجاعی و فاشیستی بودن، جلوگیری شد.

۴- بعضی از نویسندگان و گردانندگان روزنامه‌های تبریز، راهی تهران و شهرهای دیگر شدند.

۵- در ورود مطبوعات جمهوری آذربایجان شوروی به تبریز، و فعال شدن خانه فرهنگ شوروی در تبریز و نشر جزوات و کتب دارای گرایش سوسیالیسم و مارکسیسم، تلاش و همراهی جدی به عمل آمد.

۶- به اقتضای مرکز قرار دادن تبریز و چشم و هم‌چشمی کمی و کیفی با تهران، تعداد روزنامه‌ها را که در اواخر حکومت پهلوی به یک مورد و بعد از سوم شهریور ۱۳۲۰ش. / ۲۵ اوت ۱۹۴۱م. تا تشکیل فرقه به بیست نمره رسیده بود، تعالی بخشید و تعداد آنها که اجازه نشر و توزیع پیدا کردند، از شماره بیست هم گذشت که عبارتند از:

آذربایجان، *آره ویلا*، *خاور شرق*، *آرمان نو*، *آزاد ملت*، *ادبیات صحیفه سی* (صفحه‌ای از ادبیات تبریز)،

تبریز، *جوانلار* (جوانان)، *دموکرات* (مجله)، *ستاره*

روز، شاعر لر مجلسی (مجلس شاعران)، شفق (مجله)، غلبه، فریاد، گونش (آفتابی)، مدنیت، معارف مجله سی (مجله معارف)، نهضت، بنی شرق، خاور نو، یوموروق (مشت).

معدودی از این روزنامه‌ها بعد از چندی تعطیل و حتی دارندگان آنها مجبور به ترک تبریز شدند که معرفی همه این روزنامه‌ها، موضوع مقاله حاضر است.

■ آذربایجان

نام: آذربایجان، دموکرات (دوره نخستین) و آذربایجان در دوره دوم (۱ شهریور ۱۳۲۴ ش. / ۲۳ اوت ۱۹۴۵ م. تا ۲۱ آذر ۱۳۲۵ ش. / ۱۲ دسامبر ۱۹۴۶).

مدت انتشار: ۲ سال، ۴ سال.

عناوین مختلف: ندارد.

تاریخ انتشار اولین شماره: دهم آبان ماه ۱۳۲۰ ش. /

اول نوامبر ۱۹۴۱ م.

زمان انتشار: تا ۲۱ آذر ۱۳۲۴ ش. / ۱۲ دسامبر

۱۹۴۵ م. سه روز در میان و بعد از ۲۱ آذر ۱۳۲۴ ش. / ۱۲ دسامبر ۱۹۴۵ م.، روزانه و زمان انتشار در باکو هفتگی.

محل انتشار: تبریز (دوره اول) چهار راه فردوسی

(اداره موقت فرقه دموکرات آذربایجان)، خیابان تربیت، کوچه پناهی، روبروی دبیرستان پرورش؛ دوره دوم: خیابان ستارخان (پهلوی / امام خمینی).

تعداد صفحات: ۲ صفحه چهار ستونی، دوره اول

۲۱ آذر ۱۳۲۴ ش. / ۱۲ دسامبر ۱۹۴۵ م.، دوره دوم در ۲ تا ۴ صفحه به اندازه $۴۱/۵ \times ۲۱$ سانتیمتر.

اشتراک آبونمان دوره اول: سالیانه ۸۰ ریال،

ششماهه ۵۰ ریال.

اشتراک آبونمان دوره دوم: سالیانه ۱۲ ریال،

ششماهه ۶۵ ریال، ۳ ماهه ۳/۵ ریال، تک شماره ۱۰

دینار.

زبان: دوره اول (ترکی و فارسی)، دوره دوم (ترکی).

آرم: ندارد.

صاحب امتیاز: علی شبستری (بعد از ۲۱ آذر

۱۳۲۴ ش. / ۱۲ دسامبر ۱۹۴۵ م. رئیس مجلس ملی آذربایجان).

مدیر و سردبیر: ابراهیم شمس ۱۳۲۱ ش. / ۱۹۴۲ م.

احمد موسوی ۱۳۲۴ ش. / ۱۹۴۵ م. و فتحی خشکنابی ۱۳۲۵ ش. / ۱۹۴۶ م.

نویسندگان اصلی: فریدون ابراهیمی، احمد موسوی، ابراهیم شمس، فتحی خشکنابی، میرجعفر پیشه‌وری با امضای (پ)، دکتر سلام‌الله جاوید با امضای (ج).

موضوع سیاسی دوره دوم: ارگان فرقه دموکرات آذربایجان.

شماره‌های موجود: ۷ شماره و تا شماره ۱۹۰ ملاحظه شده.

عنوان تلگرافی: نامه آذربایجان.

اعلانات (دوره اول): دارد. صفحه ۲، ۲ ریال، صفحه ۳، ۱/۵۰ ریال.

تمایلات: دوره اول روزنامه آذربایجان از طرف یک جمعیت و برای رساندن مرام او به جامعه آذربایجان منتشر می‌شد و رویه آن تشریح حال گذشته، تشخیص علل مفسد اجتماعی، پیدا کردن راه چاره عملی برای رفع آنها می‌باشد.

تصویر: سیاه و سفید، با کاریکاتورهای جالب.

قطع: ۳۰×۴۰ سانتیمتر.

وابستگی: دوره اول به یک جمعیت آذربایجانی،

دوره دوم ارگان فرقه دموکرات آذربایجان.

ملاحظات: در دوره اول پاره‌ای از مقالات همراه با ترجمه فارسی چاپ شده است.

علت تعطیل: سقوط قدرت فرقهٔ دموکرات آذربایجان.

■ آره ویلا

نام: آره ویلا (خاور شرق).^۲

تاریخ انتشار: ۱۳۲۴-۱۳۲۵ ش. / ۱۹۴۵-۱۹۴۶ م.

محل انتشار: تبریز.

زبان: ارمنی.

سردبیر: آراماتیس آرزومانیان.

موضوع: وابسته به ارتش سرخ شوروی در ایران.

■ آرمان نو

نام: آرمان.^۳

تاریخ انتشار اولین شماره: ۶ تیر ماه ۱۳۲۵ ش. / ۲۷

ژوئن ۱۹۴۶ م.

ترتیب انتشار: هفتگی.

صاحب امتیاز: علی اکبر حریری.

■ آزاد ملت

نام: آزاد ملت.

تاریخ انتشار اولین شماره: ۵ اسفند ماه ۱۳۲۴ ش. /

۲۴ فوریه ۱۹۴۶ م.^۴

مدت انتشار: یک سال.^۵

عناوین مختلف: ندارد.

ترتیب انتشار: دو روزه (هفته‌ای سه نوبت).

محل انتشار: تبریز.

شمار: ذکر نشده.

زبان: ترکی آذربایجانی.^۶

آرم: ندارد.

مدیر مسئول: اسماعیل شمس.

صاحب امتیاز: علی شبستری.

موضع فعالیت: ارگان رسمی مجلس ملی آذربایجان / مجلس حکومت خودمختار فرقهٔ دموکرات آذربایجان.^۸ حسین امید نوشته است: موضع آن سیاسی بود.^۹

آگهی: ندارد.

نوع چاپ: سربی.^{۱۰}

شماره های موجود: -

■ ادبیات صحیفه سی

نام: ادبیات صحیفه سی.

مدت انتشار: یک سال،^{۱۱} ۳ سال (۴۲، ۴۴ و ۴۵).

عناوین شماره‌های موجود: حزب تودهٔ ایران و تشکیلات کارگران بعد از حادثهٔ ۲۳ تیر در آذربایجان، یارانمیشام (خلق شده‌ام) شعر بی‌ریا، هدیه‌ای به دوستان به مناسبت ورود سرتیپ‌زاده به تبریز، شعر بی‌ریا، حال اسفبار آموزگاران،^{۱۲} اتحاف به مرحوم سلیمان میرزا محسن اسکندری، شعر محمد بی‌ریا، شب بزرگداشت بی‌ریا در مراغه، شعر مرتجعان، جزیره شاهی بخوانند، بی‌ریا، کنفرانس علنی و آقای نصرالله خان مقدم، خیلی کم بود یکی هم اضافه شد (منظور ورود سرتیپ‌زاده به تبریز است)،^{۱۳} برای محصلین جوان یکی بودن، شعر مظفر درفشی، نمونه‌ای از جنایات ارتجاعیون، ملت چیست؟^{۱۴}

ترتیب انتشار: هفتگی.

زمان انتشار: ۱۳۲۳ ش. / ۱۹۴۳ م.

محل انتشار: تبریز.

قطع: ۳۷/۵ × ۲۴/۵ سانتیمتر.

تعداد صفحات: دو صفحه (یک برگ یا نیم ورق دو رویه‌ای).

شمار: ندارد.

قیمت: ده شاهی.

زبان: ترکی (محلی).^{۱۶}

آرم: ندارد.

ناشر: محمد بی‌ریا.

زمینه فعالیت: انتشار اشعار شعرای خودی مقالات و نوشته‌ها و اشعار گوناگون گویندگان و نویسندگان جمهوری آذربایجان و قفقازی.

شماره‌های موجود: شماره ۱۲ (۱۳۲۲/۱۰/۲۲) ش.

شماره ۲۵ (۱۳۲۳/۷/۱۹) ش.

شماره ۲۶ (۱۹۴۴/۱۰/۱۱) ش. کپی صفحه دوم شماره ۲۶.

■ تبریز

نام: تبریز.

تاریخ انتشار اولین شماره دوره اول: یکشنبه ۱۵

ذیحجه ۱۳۲۸ ق. / ۲۶ آذر ۱۲۸۹ ش. / ۱۸ دسامبر

۱۹۱۰ م. / ۲۶ آذر ۱۲۸۹ ش.^{۱۷} دوره چهارم ۱۳۲۲ ش. /

۱۹۴۳ م. تا اسفند ۱۳۲۴ ش. / فوریه ۱۹۴۶ م.، دوره پنجم

۲۶ بهمن ۱۳۲۵ ش. / ۱۵ فوریه ۱۹۴۷ م.

تاریخ انتشار آخرین شماره دوره اول: شماره ۱۲۷

چهارشنبه ۱۴ ذیحجه ۱۳۲۹ ق. / ۶ دسامبر ۱۹۱۱ م. / ۱۴

آذر ۱۲۹۰ ش.

عناوین مختلف: ندارد.

زمان انتشار: به اختلاف هفتگی و پانزده روزه (نیم

ماهه) دو روزه (یکشنبه و چهارشنبه) دوره چهارم

هفته‌ای سه شماره و دوره پنجم بهمن ۱۳۲۶ ش. / فوریه ۱۹۴۸ م. روزانه.^{۱۸}

محل انتشار: دوره اول و دوم مغازه‌های

مجیدالملک (خیابان مجیدیه)، دوره سوم و چهارم و

پنجم توپخانه مقابل کاخ استانداری.

آدرس تلگرافی: تبریزی.

قطع: بزرگ.

تعداد صفحات: شماره‌های دوره اول، سال اول،

چهار صفحه، هر صفحه دارای سه ستون.

تلفن: دوره اول، نمره ۱۶۵، دوره پنجم ۱۳۲۸ ش. /

۱۹۵۰ م. و سال چهارم روزنامه ۱۹۸.

تذکرات روزنامه در دوره اول: مکاتب و مقالات

وارد مسترد نمی‌شود. اداره، در حک و اصلاح مقاله

مختار است. پاکت‌های بی‌تمبر، نوشتجات بی‌امضا،

مقالات مخالف با مسلک روزنامه، درج نخواهد شد.

نوع چاپ: سربی.

چاپخانه: دوره اول و دوم مطبعه اسکندانی، دوره

سوم و چهارم شمس، دوره پنجم شفق.

شمار: ذکر نشده.

قیمت (دوره اول، دوم و سوم) سالیانه: تبریز ۱۴

قران، داخله ۲۰ قران، خارجه ۲۸ قران، دوره پنجم ۳۰۰

ریال.

(دوره اول، دوم و سوم) ششماهه: تبریز ۸ قران،

داخله ۱۲ قران، خارجه ۱۶ قران، دوره پنجم ۱۵۰ ریال.

(دوره اول، دوم و سوم) سه ماهه: تبریز ۵ قران،

داخله ۶ قران، خارجه ۸ قران، دوره پنجم ۸۰ ریال.

(دوره اول، دوم و سوم) تک نمره: تبریز ۳ شاهی،

داخله ۴ شاهی، خارجه ۵ شاهی.

زبان: فارسی.

آرم: ندارد. دوره پنجم کلمه درشت و ریز روزنامه

تبریز نقش بسته بر نقشه ایران.

صاحب امتیاز: دوره اول حسین آقا فشنگچی، دوره دوم ۱۳۳۸-۱۳۴۳ق. / ۱۲۹۸-۱۳۰۳ش. / ۱۹۲۰-۱۹۲۵م. دولتی (به توجه و امر نواب اشرف والا، ولیعهد علیّه ایران، حکمران مملکت آذربایجان، محمدحسن میرزا دایر و طبع شد.)، دوره سوم و چهارم و پنجم حسین تبریزی.

مدیر و سردبیر: حسین تبریزی (فشنگچی)،^{۱۹} اسماعیل یکانی، میرزا حسین خان کمال (دوره اول و دوم)، دوره سوم ۱۳۰۳-۱۳۱۶ش. / ۱۹۲۴-۱۹۳۷م.، دوره چهارم ۱۳۲۱-۱۳۲۴ش. / ۱۹۴۳-۱۹۴۶م. حسین تبریزی و حسین امید،^{۲۰} دوره پنجم بهمن ۱۳۲۵-۱۳۴۸ش. / فوریه ۱۹۴۷-۱۹۷۰م. حسین تبریزی و امید و نجم آبادی.

شماره‌های موجود: شماره‌های متعدد از جمله شماره ۳۷ شنبه ۱۱ شهریور ماه ۱۳۳۸ش. / ۳ سپتامبر ۱۹۵۹م. سال پنجاهم روزنامه.

آگهی: دارد. سطر اعلانات صفحه اول ۸ شاهی، صفحه آخر ۴ شاهی.

عناوین: عناوین شماره ۱۳ شنبه ۲۶ بهمن ماه ۱۳۲۵ش. / ۱۵ فوریه ۱۹۴۷م. جشن دانشسرای دختران، وظیفه عمومی (حافظ، وظیفه تو دعا گفتن است و بس)، قتل یک ژنرال انگلیس، کلاه خودتان را قاضی قرار بدهیم، وظیفه آموزگاران میهن پرست و اهمیت آموزگاری به قلم ح - مدنی مدیره دبیرستان اردیبهشت، بحران مواد سوخت در انگلستان، دلیران آذربایجانی یا دلیران تنگستانی، ما هم سلاح پوشیدیم به قلم م.ع، عضو سابق حزب توده ایران.^{۲۱}

موضوع فعالیت: خبری، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی.

تمایلات سیاسی: در طرفداری عامه سخن می‌راند و می‌نویسد: هیئت مدیره و تحریریه ما، از چندی به این

طرف که حس انسانیت در مملکت ایران بیدار شده، خود را داخل ملت ایران دانسته و در جزو هیئت نشریه - که در آن سرزمین زیست می‌کنند - شناخته و همواره در صدد آن بوده است که در ایفای آنچه از وظایف اجتماعی ایرانیان بر ذمه‌شان بوده است، حتی‌الوسع و الطاقه بکوشد و در حال حاضر، خدمت به واسطه مطبوعات را الزم فرایض و اسبق وظایف دانسته، می‌خواهند که در این خط نیز به قدر قوت و استطاعت خودشان به عالم انسانیت خدمت کرده باشد. این است که به تأسیس همین روزنامه آزاد ملی و اجتماعی و اقتصادی و سیاسی و فنی و ادبی و اخلاقی اقدام نموده و به نشر افکار نافع آغاز می‌کنند. همان روزنامه ما نیز به موجب مقدمات فوق و به اقتضای مسلک هیئت مدیره و تحریریه خود، تمامی شوائب مرعوبیت و رودربایستی را به کنار گذارده، در طرفداری عامه و حفظ حقوق آنان سخن خواهد راند و از آنجا که در خط مدافعه از حقوق خواهد کوشید و دست خداوندی در همه جا با جماعت بوده، هیئت مدیره و تحریریه آن، موفقیتش را رجا می‌دارند و قوام وی را بر فرترین گرام بشارت می‌دهند و دوام او را به طالبین اشتراک تأمین می‌نمایند.

■ دموکرات (مجله)

نام: دموکرات.^{۲۲}

تاریخ انتشار اولین شماره: ۳۱ شهریور ۱۳۲۵ش. /

۲۲ سپتامبر ۱۹۴۶م.

عناوین مختلف: ندارد.

زمان انتشار: ماهانه.

محل انتشار: تبریز.

قطع: ۲۹ × ۲۱ سانتیمتر.

تعداد صفحات: ۳۲ صفحه.

قیمت اشتراک: تک شماره، ۵ ریال.

آرم: بیرق سرخ رنگ (نشان انقلاب) عکس ستارخان در بالای بیرق و عکس پیشه‌وری در قسمت پائین بیرق.^{۳۳}

موضع: ارگان فرقه دموکرات آذربایجان^{۳۴} که پس از شکست فرقه انتشارش متوقف شد.

تمایلات سیاسی: اجتماعی، سیاسی، ادبی.

محل مطبعه: مطبعه آذربایجان.

زبان: فارسی.

■ ستاره آذربایجان (آذربایجان اولدوزی)

نام: ستاره آذربایجان،^{۳۵} بعد از ۲۱ آذر ۱۳۲۴ ش. / ۱۲ دسامبر ۱۹۴۵ م. به نام آذربایجان اولدوزی.

تاریخ انتشار اولین شماره: شماره ۲، سال ۱، شنبه ۲۷ آبان ۱۳۲۴ ش. / ۱۸ نوامبر ۱۹۴۵ م.

مدت انتشار: چند ماه تا ۲۱ آذر ۱۳۲۵ ش. / ۱۲ دسامبر ۱۹۴۶ م.

عناوین مختلف: ندارد.

عناوین شماره ۱۴ سه شنبه ۱ اسفند ۱۳۲۴ ش. / ۲۰ فوریه ۱۹۴۶ م.: یک شب در بهشت یا جشن بیست و پنجمین سال جمهوری آذربایجان شوروی، آذربایجان شوروی، شعر به مناسبت گشایش آکادمی آذربایجان سوسیالیست (هلال ناصری)، در آذربایجان مدرسه بیش تر است یا تریاکخانه. شماره ۱۳ سربازان وظیفه، گوشه از تاریخ قائد عظیم‌الشان ایران، از کلامهای فضل‌الله گرگانی، سید ضیاء‌الدین دین را آلت دست کرده والا طرفدار دین نیست، نان تبریز، علاقه به ترویج

معارف.

محل انتشار: تبریز، خیابان توپخانه، جنب کتابفروشی هلال ناصری، ساختمان فوقانی، نرسیده به بازار شیشه‌گرخانه.

قطع: ۴۰ × ۳۰ سانتیمتر.

تعداد صفحات: ۴ صفحه.

عنوان تلگراف: تبریز، ستاره آذربایجان.

قیمت: سال اول ۱۳۲۴ ش. / ۱۹۴۵ م. سالیانه ۷۵

ریال، ششماهه ۴۰ ریال، تک شماره ۱/۵۰ ریال.^{۳۶}

زبان: فارسی و ترکی (محلی)^{۳۷} بعد از ۲۱ آذر

۱۳۲۴ ش. / ۱۲ دسامبر ۱۹۴۵ م. به زبان ترکی.

آرم: پیکره شاد مرد ساده دل با دستان باز که با یک دست قلم و با دیگری روزنامه (ستاره آذربایجان) را می‌نماید.

صاحب امتیاز: هلال ناصری (توسط هیئت

تحریریه).

مدیر و سردبیر: هلال ناصری با همکاری لعل دل. زمینه فعالیت: سیاسی و اجتماعی با دید روشنگرانه و نزدیک به سوسیالیستی و تجزیه و تحلیل مسائل با دید انتقادی و طنزآمیز اجتماعی.

تمایلات سیاسی: عضو جبهه آزادی، هوادار حزب توده ایران، طرفدار فرقه دموکرات.

آگهی: دارد.

چاپخانه: شمس تبریز، علمیه (خیابان فردوسی). شماره دوره‌های موجود: شماره ۱۳، سال ۱، پنجشنبه ۲۳ فروردین ۱۳۲۴ ش. / ۱۲ آوریل ۱۹۴۵ م.، شماره ۱۴، سال ۱، سه‌شنبه ۱ خرداد ۱۳۲۴ ش. / ۲۲ مه ۱۹۴۵ م.

ترتیب انتشار: هفتگی.

تصویر: سیاه و سفید.

علت تعطیل: به علت حادثه ۲۱ آذر ۱۳۲۵ ش. / ۱۲

دسامبر ۱۹۴۶م.

ملاحظات: روش فکاهی و کاریکاتوری داشت.

علت تعطیل: سقوط حکومت فرقه دموکرات.

■ شفق (مجله)

نام: شفق (مجله).

تاریخ انتشار اولین شماره: مرداد ۱۳۲۴ش./ ژوئیه

۱۹۴۵م./ شهریور ۱۳۲۳.

مدت انتشار: ۲ سال.^{۳۱}

عناوین نمرة ۹ و ۱۹ (مهر و آبان ۱۳۲۵ش./ سپتامبر و اکتبر ۱۹۴۶م.): عید بزرگ غلبه، قهرمان همبستگی، مظلومیت ژاپن، اردوی سرخ، اردوی استالین، دو سال در راه مدنیت (پیشه‌وری)، درباره فعالیت اولین جمعیت، نگاهبان حفظ رابطه (سلیمان ثانی آخوندوف)، شیخ محمد خیابانی (صفوت)، از نطقهای شیخ محمد خیابانی (فتحی)، در راستای حقیقت (کمالی)، محمد باقر خلیخالی (محمدلوی عباسی)، غزل (سعدی).^{۳۲}

زمان انتشار: ماهانه.

محل انتشار: تبریز، انجمن روابط فرهنگی ایران و

شوروی.

قطع: ۱۷ × ۲۴ سانتیمتر.

تعداد صفحات: حدود ۶۲ صفحه.

زبان: فارسی و ترکی (آذربایجانی).^{۳۳}

آرم: عنوان مجله (شفق) سرخ فام در فراز کوههای

آذربایجان همراه چند درنای در حال پرواز.

نویسندگان: محمد نخجوانی، دکتر حمید برار،

امیر مصور، میلانی، غلام محمدی، رفیع بگلی، نگار

خانم (از طرف هیئت تحریریه)، محمدعلی صفوت،

■ شاعر لک مجلسی

نام: شاعر لک مجلسی.

محل انتشار: تبریز.

تعداد صفحات: نیم ورق دو رویه.

زمان انتشار: ۱۳۲۴ش./ ۱۹۴۵م.

عناوین مختلف: ندارد.

مدت انتشار: به صورت نیم ورق احتمالاً دو شماره.

عناوین یکی از شماره‌ها: نظامی گنجوی، دو غزل از صائب تبریزی، غزل از قوسی تبریزی، در حق زبان آذربایجان، محمدلو عباسی، اردوی سرخ و قلی خان بورچالو، به وطن آذربایجان محزون و...

شمار: ذکر نشده.

زبان: ترکی.

آرم: ندارد.

موضع فعالیت: ادبی.

وابستگی: نشریه ادبی که بیش‌تر به بیان اشعار

شعرای آذربایجان می‌پرداخت. در سالهای ۱۳۲۴-

۱۳۲۵ش./ ۱۹۴۵-۱۹۴۶م. به عنوان ضمیمه روزنامه

وطن یولوندا - که متعلق به انجمن فرهنگی شوروی بود

- در تبریز منتشر می‌شد. وطن یولوندا غزیده سی یا

نینداکی شاعر لک مجلسین نشریاتی.^{۳۴}

سریفوف، انور محمد خانلی، آذر اوغلی، جعفر خندان، مروارید دلبازی، احمد جمیل، حسینقلی کاتبی، جعفر هاشم اوغلی، میرجعفر پیشه‌وری.

موضع فعالیت: ارگان انجمن روابط فرهنگی ایران و شوروی (خانه و کس) شعبه تبریز.

نوع: ادبی (بیش‌تر درباب فرهنگ و ادب شوروی)،^{۳۴} هنری و بدیعی.

ملاحظات: پاره‌ای از مقاله‌ها با ترجمه فارسی همراه است.

گرایش سیاسی: طرفدار و مبلغ شوروی و ضد آلمانی و متحدین و مروج فرهنگ آذربایجان و زبان ترکی و خواستار حفظ روابط فرهنگی ایران و شوروی.

شماره‌های موجود: ۷ شماره.

تصویر: سیاه و سفید.

علت تعطیلی: سقوط حکومت فرقه دموکرات آذربایجان.

■ **خلیه**

تاریخ انتشار اولین شماره: ۱۲ اسفند ۱۳۲۴ ش. / ۳ مارس ۱۹۴۶ م.،^{۳۵} ۱۳۲۲ ش. / ۱۹۴۴ م.^{۳۶}

مدت انتشار: تا ۲۱ آذر ۱۳۲۵ ش. / ۱۲ دسامبر ۱۹۴۶ م.

عناوین شماره ۱ (۱۲ اسفند ۱۳۲۴ ش. / ۳ مارس ۱۹۴۶ م.): مقصد اصلی ما، ۲۲ تیر، عشق بر حکومت ملی که قاتلان کارگر را به محکمه عدل خود کشانده، ارتجاعه خطاب، شعر، فهرست مطالب صفحه یک شماره ۲۶، به محصلین جوان، یکی بودن، شعر، مظفر درفشی از جنایات ارتجاع، ملت یعنی چه.^{۳۷}

ترتیب انتشار: هفتگی.

محل انتشار: تبریز.

قطع: نیم ورق (دو صفحه).

شمار: ذکر نشده.

قیمت: ده شاهی.

زبان: ترکی، فارسی.^{۳۸}

آرم: نام روزنامه‌ها با خط نسخ جلی درشت سیاه‌رنگ.

صاحب امتیاز: محمد بی‌ریا.

مدیر: محمد بی‌ریا (وزیر فرهنگ حکومت پیشه‌وری).^{۳۹}

نویسندگان اصلی: حسین جدی، حمید صفری، سهراب زمانی، عباسعلی زنوزی، مظفر درفشی.

موضع فعالیت: ناشر افکار زحمتکشان آذربایجان،^{۴۰} سیاسی.^{۴۱}

شماره دوره‌های موجود: کپی صفحه اول نمره اول و صفحه دوم شماره ۲۶ و شماره هفتم (۱۰/۲/۱۳۲۵ ش. / ۳۰/۴/۱۹۴۶ م.).

آگهی: ندارد.

شعار روزنامه: حق در قدرت، قدرت در اتحاد است (حق گوجده - گوج بیرلیکده در).

نوع چاپ: سربی.^{۴۲}

■ **فریاد**

نام: فریاد.

تاریخ انتشار اولین شماره: ۱۳۲۱ ش. / ۱۹۴۲ م.^{۴۳} ۱۳۲۱ ش. / ۱۹۴۲ م.^{۴۴} مهر ماه ۱۳۲۱.^{۴۵} مدت انتشار: ۵ سال.

عناوین موضوعی: سرخط مطالب شماره ۴۹ س ۵

(یکشنبه اول دیماه ۱۳۲۵ ش./ ۲۲ دسامبر ۱۹۴۶ م.)
منظره عمومی تبریز در روزهای اخیر، کیفر خیانتکاران،
یک سال اختناق، آذربایجان نجات یافته، نه این نه آن
نه فرقه نه دار و دسته سید ضیاء، شعر وحدت، یک
ملت محروم از عدالت، زد و خورد شدید بین قوای
ارتش و نیروی ملامصطفی، شکایات تلگرافی از
مراغه، از هر چمن گلی (غلامرضا واحد)، آمال ملی
(افسر)، خبرهای کشور، آخرین خبرهای خارجه.
محل انتشار: تبریز، خیابان پهلوی (امام خمینی).

قطع: مرغوب ۴۰ × ۳۰ سانتیمتر.
تعداد صفحات: ابتدا ۴ ص، در سالهای ۱۳۲۵ و
۱۳۲۶ ش./ ۱۹۴۶ و ۱۹۴۷ م، ۸ صفحه.

زمان انتشار: هر چند روز،^{۴۶} دو شماره در هفته،^{۴۷}
سه روزه.^{۴۸}
شمار: ذکر نشده.

قیمت: صد شماره ۲۰۰ ریال، ۵ شماره ۶۰ ریال،
تک شماره ۱ ریال.
زبان: فارسی.

آرم: عنوان روزنامه با خط درشت جلی.
صاحب امتیاز و مدیر و سردبیر و دارنده: حسینقلی
کاتبی، مدیر داخلی: حسین اسفنجانی.

موضع فعالیت: اوایل طرفدار حزب توده (از اواسط
سال ۱۳۲۴ ش./ ۱۹۴۵ م.)، طرفدار حکومت مرکزی.
انتشار این روزنامه در حکومت فرقه متوقف شد و از
دیماه ۱۳۲۵ ش./ دسامبر ۱۹۴۶ م. دوباره شروع شد،^{۴۹}
سیاسی، ادبی.^{۵۰}

موضع: انتقادی، اخلاقی و اجتماعی.^{۵۱}
شماره‌های موجود: شماره‌های متعدد.
آگهی: دارد.

نوع چاپ: سربی، چاپخانه علمیه فریاد.

■ گوش (مجله)

نام: گوش.^{۵۲}

زمان انتشار: ۱۳۲۵ ش./ ۱۹۴۶ م،^{۵۳} حسین امید هم
سال انتشار آن را ۱۳۲۵ ش./ ۱۹۴۶ م. آورده است.^{۵۴}
ترتیب انتشار: ماهانه.
محل انتشار: تبریز.
زبان: محلی،^{۵۵} ترکی.^{۵۶}
آرم: ندارد.

صاحب امتیاز و ناشر: مجلس شعرای تبریز (شاعر
لر و یازبچیلار جمعیتی هیئت تحریریه طرفیندن
مجلسی).

وابستگی: ارگان مجلس شعرا.^{۵۷}

موضع فعالیت: ادبی، بدیعی، اجتماعی، تاریخی.
شماره‌های موجود: ۲ شماره احتمالاً ماههای مهر و
آبان ۱۳۲۵ ش./ ۱۹۴۶ م.

آگهی: ندارد.

علت تعطیلی: فروپاشی فرقه دموکرات آذربایجان.
شماره‌های موجود: نایاب.

تمایلات: رونق و تقویت اشعار ترکی و شاعران
ترکی گوی.

■ مدنیت

نام: مدنیت.

تاریخ انتشار اولین شماره: فروردین ۱۳۲۵ ش./
مارس ۱۹۴۶ م.^{۵۸}
محل انتشار: تبریز.

زبان: ترکی.

صاحب امتیاز: خانه فرهنگی شوروی در تبریز.^{۵۹}
موضع فعالیت: تبلیغ مواضع فرقه دموکرات
آذربایجان در پوشش مطالب ادبی و فکاهی.
علت تعطیل: سقوط حکومت فرقه.^{۶۰}

ترتیب انتشار: ماهانه.

علت تعطیل: سقوط قدرت فرقه دموکرات
آذربایجان.
ناشر: اداره فرهنگ.

■ معارف مجله سی

نام: معارف مجله سی^{۶۱} (مجله معارف).

تاریخ انتشار اولین شماره: نمره ۱، س ۱، مهر ماه
۱۳۲۵/۱۱ اکتبر ۱۹۴۴ م.

ترتیب انتشار: ماهانه.

عناوین مختلف: ندارد.

زمان انتشار: ۱۳۲۵ ش. / ۱۹۴۴ م.^{۶۳}

محل انتشار: تبریز، اداره معارف.

تعداد صفحات: شماره اول، ۴۵ ص.^{۶۴}

شمار: ذکر نشده.

قیمت اشتراک: سالیانه ۵۰ ریال، تک شماره ۵
ریال.

زبان: محلی.^{۶۵}

آرم: ندارد.

صاحب امتیاز: اداره فرهنگ آذربایجان.

نویسندگان اصلی: حسین امید، ابوالحسن دیبائیان،

مهدی روشن ضمیر، محمدعلی زینی، احمد فیاض.^{۶۶}

موضوع فعالیت: تربیتی، علمی و ادبی.

تعداد شماره‌های منتشره: ۲ شماره،^{۶۷} فقط یک

شماره.^{۶۸}

مطبعه: خلیفه گری.

آگهی: ندارد.

■ ملا نصرالدین

نام: ملا نصرالدین.

زمان انتشار: ۱۳۲۴ ش. / ۱۹۴۵ م.

ترتیب انتشار: هفتگی.

صاحب امتیاز و مدیر و سردبیر: هلال ناصری.^{۶۹}

شماره‌های موجود: نایاب.

شمار: معلوم نشد.

■ نهضت

نام: نهضت.

تاریخ انتشار اولین شماره: ۱۳۲۵ ش. / ۱۹۴۶ م. به

جای روزنامه^{۷۰} صدای وطن.

ترتیب انتشار: هفته نامه.

فهرست مطالب صفحه اول شماره ۹۶: فاحشه‌های

سیاسی را از آذربایجان مقدس برانید!! نمایندگان

باشرف آذربایجان برای گرفتن توصیه از آیت الله

کاشانی رشوه می دهند! با اینکه آیت الله هم انتخاب شما

را سفارش کند من ابطال این (توصیه نامه) را از مراجع

بزرگ تقلید به ملت رشید آذربایجان ارائه خواهم داد،

حشرات الارض باز به جان آذربایجان عزیز افتادند، نطق

وکیل تبریز، به نمایندگان خیانتکار و بی عرضه

آذربایجان به جای رأی زهرخند و تمسخر و استهزا

تحویل دهید! مردم ترکمن به کسی که دستهای او به

خون بیگناهان آغشته است، اجازه نخواهند داد که

مقدرات آنها را ملعبه شهوات جنایات کارانه خود قرار

دهند.^{۷۱}

صاحب امتیاز: محمد شیوا.^{۷۲}

سر دبیر: منوچهر نوازش و علی افلاطون پور.^{۷۳}
 نویسنده اصلی: شریف حسینی.
 تمایلات سیاسی: ناشر افکار آذربایجانیها.^{۷۴}

■ وطن یولوندا

نام: وطن یولوندا.

ترتیب انتشار: دو روزه (سه دفعه در هفته).
 وابستگی: ارگان ارتش سرخ^{۷۵} مستقر در تبریز.
 مسئول: اژدر اغلو، ح. شاهگلدی، جعفر خندان،
 رزا (رضا) قلی یف.
 زمان انتشار: ۱۳۲۱ ش. / ۱۹۴۲ م.، ۱۳۲۲ ش. /
 ۱۹۴۳ م.، ۱۳۲۴ ش. / ۱۹۴۵ م.، ۱۳۲۵ ش. / ۱۹۴۶ م.، چهار
 سال.

تعداد صفحات: ۴ صفحه بزرگ شش ستونی.
 تاریخ انتشار اولین شماره: ۱۹ مهر ماه ۱۳۲۰ ش. /
 ۱۱ اکتبر ۱۹۴۱ م.، آخرین شماره، ۱۹ اردیبهشت
 ۱۳۲۵ ش. / ۹ مه ۱۹۴۶ م.

■ ینی شرقی (خاور نو)

نام: ینی شرقی (خاور نو).

تاریخ انتشار اولین شماره: شماره اول اسفند
 ۱۳۲۲ ش. / ۲۱ فوریه ۱۹۴۴ م.، یکشنبه ۲۱ خرداد
 ۱۳۲۳ ش. / یکشنبه ۱۱ ژوئن ۱۹۴۴ م.، ۱۳۲۴ ش. /

۱۹۴۵ م.

تاریخ آخرین شماره: ۱۳۲۵ ش. / ۱۹۴۶ م. احتمالاً
 شماره ۱۲۲ موجود است.

مدت انتشار: تا ۲۱ آذر ۱۳۲۵ ش. / ۱۲ دسامبر

۱۹۴۶ م.

ترتیب انتشار: روزهای یکشنبه و چهارشنبه،
 هفتگی.

محل انتشار: تبریز، چهار راه خیابان فردوسی،
 جنب مطب دکتر بهمن، از سال دوم خیابان ستارخان
 (پهلوی سابق)، جنب گاراژ آرین.

قطع: ۲۸ × ۴۱ سانتیمتر.

قیمت: بهای یکصد شماره ۲۰۰ ریال، بهای پنجاه
 شماره ۱۰۰ ریال، ۲۵ شماره ۵۰ ریال، تک شماره
 (خرداد و تیرماه) ۲/۵۰ ریال، مهر ماه ۲ ریال.

زبان: تا آذر ۱۳۲۴ ش. / دسامبر ۱۹۴۵ م. ترکی و
 فارسی و بعد از آن تاریخ به زبان ترکی انتشار یافت و
 بعد از سقوط حکومت خودمختار، بکلی انتشارش
 موقوف شد.

صاحب امتیاز و مدیر مسئول: محمود ترابی.

هیئت تحریریه: محمود ترابی، فریدون ابراهیمی،
 علی امیرخیزی، محمد بی‌ریا، صادق پادگان.

نویسندگان اصلی: هلال ناصری، ع. فیاض،
 ابوالحسن جوانبخت، محمد لوی عباسی، حسین فرزاد.

موضع فعالیت: ارگان حزب توده در آذربایجان؛
 اما روزنامه در سرلوحه خود نوشته است: این روزنامه،
 عضو جبهه آزادی است.

شماره‌های موجود: شماره ۱ (یکشنبه ۲۱ خرداد
 ۱۳۲۳ ش. / ۱۱ ژوئن ۱۹۴۴ م.)، شماره ۴ (یکشنبه ۱۱ تیر
 ۱۳۲۳ ش. / ۲ ژوئیه ۱۹۴۴ م.)، شماره ۱۸ (یکشنبه ۱۶ مهر
 ۱۳۲۳ ش. / ۸ اکتبر ۱۹۴۴ م.)، شماره ۲۰ (یکشنبه ۲۰ مهر
 ۱۳۲۳ ش. / ۱۲ اکتبر ۱۹۴۴ م.)، شماره ۲۶ (پنجشنبه ۹

مرداد ۱۳۲۵ ش. / ۳ ژوئیه ۱۹۴۶ م.).

محل انتشار: تبریز، خیابان ستارخان (امام خمینی)،
کمیته مرکزی جوانان آذربایجان.
زمان انتشار: ۱۳۲۵ ش. / ۱۹۴۶ م.، ۱۳۲۳ ش. /
۱۹۴۴ م.

قطع: ۴۱ × ۳۱ سانتیمتر.

تعداد صفحات: ۴ صفحه.

مطبعه: مطبعه آذربایجان.

قیمت: ۱۰ شاهی.

زبان: ترکی (لهجه محلی).

آرم: ندارد.

صاحب امتیاز: محمد بی‌ریا.

مدیر، هیئت تحریریه: توسط هیئت تحریریه اداره
می‌شد. حمید محمدزاده، مدیریت روزنامه را به عهده
داشت اما در گفتگوی خود با مرحوم دکتر محمدتقی
زهتابی شبستری عنوان می‌کرد که هنوز ۵ و ۶ شماره از
روزنامه چاپ نشده بود که نام کسانی از جمله
محمدزاده نیز مطرح شد، اما تا آن شماره و شماره‌های
بعد نویسنده اصلی روزنامه من بودم.

موضع فعالیت: ارگان سازمان جوانان فرقه
دموکرات آذربایجان.

گرایش سیاسی: طرفدار فرقه دموکرات آذربایجان
و به تبع مرام سوسیالیستی و یتابینیزمی.
آگهی: ندارد.

هدف روزنامه: آزادی و ترقی.

امروزه دوره کامل روزنامه با این تصور که تعویق
و توفیقی نداشته و با توجه به ترتیب انتشار آن - که
هفتگی بود - می‌باید حدود ۲۸ شماره بیرون آید که
بس نایاب و دسترسی به دوره کامل آن غیرممکن
می‌نماید. نگارنده با تمام مراجعات و پرس و جوهای
خود، نتوانست کپی بیش از چهار نمره را پیدا کند و در

آذر ۱۳۲۳ ش. / ۳۰ نوامبر ۱۹۴۴ م.)، کپی شماره ۵۶، س
۱ (یکشنبه ۲۳ اردیبهشت ۱۳۲۴ ش. / ۱۳ مه ۱۹۴۵ م.).

آگهی: دارد بهای آگهی با دفتر اداره است. لوایح
خصوصی در حکم آگهی است. صفحه ۱ و ۴ سطر
یک ستون ۱۲ ریال.
چاپخانه: علمیه خلیفه‌گری.

■ یومورق (مشت)

نام: یومورق.

تاریخ انتشار اولین شماره: اسفند ماه ۱۳۲۴ ش. /
مارس ۱۹۴۶ م.

ناشر: محمد بی‌ریا.

توضیح: بی‌ریا وزیر فرهنگ، چندین نشریه نیم
ورقی چون غلبه، ادبیات صحیفه سی و ظفر منشر
ساخت که یومورق نیز از جمله آنها بود. در مآخذ
عنوان نشده و نمونه‌ای به دست نیامد.

■ جوانلار

تاریخ انتشار اولین شماره: ۲۸ اردیبهشت ۱۳۲۵ ش. / ۱۸
مه ۱۹۴۶ م.

مدت انتشار: یک سال، ۷ ماه.

عناوین مختلف: ندارد.

ترتیب انتشار: هفتگی (روزهای شنبه).

شماره‌های موجود: نمره‌های ۸ (شنبه ۱۵ تیرماه
۱۳۲۵ ش. / ۶ ژوئیه ۱۹۴۶ م.)، شماره ۱۰ (شنبه ۲۹ تیر
۱۳۲۵ ش. / ۲۰ ژوئیه ۱۹۴۶ م.)، شماره ۱۱ (شنبه ۵ مرداد
۱۳۲۵ ش. / ۲۸ ژوئن ۱۹۴۶ م.)، شماره ۱۲ (شنبه ۱۲

تمامی مآخذ و منابع جز معرفی محدود و مخدوش توضیحی در این باره نیست. چنانکه زنده یاد علی دهقان مؤلف کتاب نفیس سرزمین زردشت رضائیه، به‌رغم صراحت روزنامه به مدیریت حمید محمدزاده، مدیریت روزنامه را محمد بی‌ریا آورده و یا مدت زمان انتشار آن را به جای ۷ ماه، یک سال نگاشته. خیلی‌ها به تاریخ انتشار اولین شماره روزنامه اشاره ندارند که حاکی از عدم دسترسی و مشاهده روزنامه است؛ چنانکه ما نیز تاریخ آخرین شماره آن را نتوانستیم یادداشت کنیم.

این خود انگیزه ما در تهیه و توجه به این مطلب شد که به‌رغم ادعاها و بانکهای اطلاعاتی و مؤسسات دانشگاهی، وقتی به طور جدی و دقیق به موضوعی از موضوعات تاریخ معاصر دست می‌یازی، جز نشانی ناقص و در شرف فنا و هبا آن هم نه در کتابخانه‌های مرکزی و با نام و نشان، بلکه در صندوقخانه‌های محقر و فراموش شده اشخاص مطرود دم و دستگاههای دولتی و پژوهشی باز نمی‌یابی و چنان بود دسترسی به کپی شماره‌های روزنامه مورد مطالعه. حالیا به یاد آید آن گوشه‌نشینان و درگذشتگان و به مناسبت موضوع مقاله حاضر، کپی سرلوحه شماره‌های موجود را از پس شصت و یک سال باز می‌نماید.

جوانلار (جوانان)، از آن رو مورد توجه و انتخاب اینجانب قرار گرفت که موضوع روز هم هست و گویای بارز این اصل که ملتی که از تجربیات گذشته و تاریخ پند نگیرد و عبرت نیاموزد، ناچار به آزمون مجدد آن خواهد بود و نیز شاید تذکری به مسئولان و دست‌اندرکاران باشد تا مطالعه و پژوهش تاریخ را جدی بگیرند و شماره‌های موجود روزنامه‌های ایالات را گرامی بدارند و در راه‌اندازی شناسائی آنها بجد بکوشند و یقین بدانند که به گنجینه عظیم مطالب

تاریخی دست نخورده پی خواهند برد که در تحقیق و تبلور تجربیات و تصمیمات تاریخی مسئولان مملکتی حاکم، مؤثر خواهند بود و نیز از این رو، روزنامه‌های این دوره مورد توجه واقع شد که تا فرصت باقی است، درباره آثار بازمانده از حوادث تاریخ معاصر ایران تدبیری اندیشیده شود و به جای بی‌اعتنائی و بی‌توجهی، آنها را بازیافته و به دقت کالبد شکافی و تجزیه و تحلیل نمایند و با نیازهای امروز هماهنگ سازند، که از آن جمله است بررسی و مطالعه و دستیابی به روزنامه‌ها و نشریات چنین حوادث تاریخی.

امید است این مقاله، سبب گردد تا تمامی شماره‌های روزنامه را مردم تاریخ‌دوست کشور به مؤسسات پژوهشی از جمله به دست‌اندرکاران کتابخانه‌های تبریز تحویل دهند که البته مورد استقبال واقع خواهند شد.

موضع روزنامه

روزنامه، ارگان سازمان جوانان فرقه است و سراسر پر است از خبرهای مربوط به کارها و فعالیت جوانان فرقه و مطالبی در راستای تعلیم و تربیت و ترغیب و تحریص جوانان به سرانجام برنامه‌های فرهنگی و هنری و نمایشی و آموزشی فرقه. برای نمونه، عناوین نمرات موجود را نشان می‌دهد:

موضوعات نمره ۸

سرمقاله: جوانان به پیش، آ. عیسوی، فرقه چیست، آمادگی جوانان برای آینده بهزاد بهزادی، علی بابا و چهل حرامی، داستانی از عرب قسمت ۳ حمید محمدزاده (مدیر روزنامه)، جوانان قهرمان، شعر از سراب، س. ایمنی، شهر تبلیس به زبان گرجی به معنای گرم، اخبار تشکیلات جوانان از جمله خبرها انتشار

نشریه هفتگی دیواری جوانان آستارا به نام *نیا*، نمایشنامه فدائی‌های داوطلب ۷۶ نفر از جوانان آستارا برای مرمت راه شوسه آستارا - اردبیل، برگزاری کنفرانس جوانان آستارا، حرکت نمایندگان جوانان آذربایجان به تبریز جهت شرکت در کنگره جوانان.

موضوعات نمره ۱۰

سرمقاله: آذربایجان و جوانان دنیا، در سلامتی وجودمان بکوشیم، حمام آفتاب، حمید محمدزاده، همه چیز تغییر می‌یابد عبدالله مؤتمن، شعر قطعه چاپ نشده از اشعار معجز، ناشر مؤدب، از روزنامه دیواری جوانان شبستر، به نام (*جوانان/اراده سی/اراده جوانان*) قسمت ۴ داستان علی بابا و...، تشکیلات جوانان در روستای تکه از روستاهای آسوری‌نشین شاهی واقع در دریاچه شاهی (ارومیه).

موضوعات نمره ۱۱

سرمقاله: امید جوانان از کنگره اتفاق همکاران، جوانان متوجه وظیفه جهانی خود هستند، متینگ بزرگ، مهدی محبوبی، اخبار جهان، خبرهای جوانان کشورهای شوروی، فرانسه و بلغارستان، اخبار تشکیلات جوانان، خبرهای مربوط به فعالیت جوانان در اهر، آستارا، ارومیه که شامل اجرای نمایشنامه‌ها، مسابقات ورزشی، سخنرانیهای سیاسی و اجتماعی، فعالیت‌های فرهنگی از جمله جمع‌آوری و اهدای ۵۵ جلد کتاب سیاسی و اجتماعی به قرائخانه آستارا، برگزاری کنفرانس به مناسبت دومین سالگرد اتاق مدینیت، بخش ۲ تشکیلات جوانان در روستای تکه شاهی.

موضوعات نمره ۱۲

سرمقاله: در برابر جشن واقعی مشروطیت، جوانان متوجه فرزندان آذری بودن خود هستند، تشکیلات

جوانان در روستای تکه، اخبار جهان، اخبار تشکیلات جوانان، شامل خبرهایی از اسکو، ماکو، اردبیل، بستان آباد، تبریز، تشکیل حومه‌های خاص جهت جوانان تبریز که تا ۲۱ آذر ۱۳۲۵ ش. / ۱۲ دسامبر ۱۹۴۶ م. شامل ۹ حومه با روزنامه (ارگان) های زیر بودند:

۱- حومه ۱، ارگان حومه، ۲۱ آذر

۲- حومه ۲، ارگان حومه، قهرمان تبریز (تبریز قهرمان)

۳- حومه ۳، ارگان حومه، معجز

۴- حومه ۴، ارگان حومه، آزاد لیتق گونشی (آفتاب آزادی)

۵- حومه ۵، ارگان حومه، بینی فکر (فکر نو)

۶- حومه ۶، ارگان حومه، قهرمان آذربایجان (آذربایجان قهرمان)

۷- حومه ۷، ارگان حومه، آزاد فکر (فکر آزاد) میار میار خانه‌های حاج صمد امانی (پارکینگ مخروبه امروزی شهناز شمالی)

۸- حومه ۸، ارگان حومه، اول قدم (قدم اول)

۹- حومه ۹، ارگان حومه، گوزل مرام (مرام قشنگ)

تشکیل تشکیلات نوجوانان زیر نظر تشکیلات جوانان اهر زنجان به نام ایلیریم = رعد و آذرخش سؤال و جوابهای علمی، جوانان چه بودند؟ بخش ۶ داستان علی بابا.

نقش جوانان در جنبشهای معاصر ایران

پر واضح است که گردانندگان فرقه، مردان آگاه به رویدادهای یکصد ساله اخیر کشور بودند. به طور حتم آنها از نقش کودکان و نوجوانان در حوادث تاریخ چون قرارداد رژی، همراهی جوانان با مادران و پدرانشان در حمله به کاخ ناصری، تخریب بانک

استقراضی روس در بازار تهران، بست‌نشینی در سفارتخانه در انقلاب مشروطه که سید احمد تفرشی حسینی در کتاب خود تحت عنوان: شاگردان دارالفنون می‌نویسد: «و عصر روز چهارشنبه شاگردان کامل و تربیت شده مدرسه دارالفنون دولتی در سفارت رفته و ملحق به کسبه گشته، تقریباً تعداد آنها سی چهل نفر می‌شود. شاگردانی کامل و تربیت شده‌اند نه بچه ساده آمد. آنها هم چادری مخصوص خود علم کرده‌اند و سکنا گرفته‌اند.

هواداری از قانون اساسی، مساعدت در ایجاد بانک ملی ایران، شرکت در مراسم بزرگداشت عباس آقا فدائی ملت، همراهی فوج نجات با سرپرستی مستر باسکرویل آمریکائی در جنگهای یازده ماهه تبریز با سرداری ستارخان، نقش آنها در مقابله با اولتیماتوم روس درباره اخراج مستر شوشر آمریکائی از ایران و بالأخره شرکت آنها در خیزش شیخ محمد خیابانی که با گذشت دو دهه، هنوز به یاد مورخ سترگ تاریخ مشروطه ایران، احمد کسروی بود که در کتاب تاریخ هجده سئله آذربایجان، ص ۶۸۲ سرود این جوانان را بر سر قبر حاج میرزا علی آقا ثقت‌الاسلام یاد کرده است که می‌خوانند:

ای وطنه بذل ایلین نقد جان
ملت دار است و یرن امتحان
محو اولا مشکگری بو نام و نشان
قانیله صفا تا یدی بهار وطن
و یا:

ینه ثوتدی اقبالی میز / فرا رسید اقبال ما
نه روشن استقبالی میز / روشن شد استقبال ما
حاصل ولدی آمالی میز / حاصل شده آمال ما
یاشا سین استقلالی میز / زنده باد استقلال ما
یاشاسین حریت / زنده باد آزادی

عز و شرف مصداقی میز / عز و شرف مصداق ما
آزاد اولوب توپل اقی میز / آزاد گشته خاک ما
روشن هامی آفاقی میز / روشن همه آفاق ما
یایلاقی میز، قشلاقی میز / ییلاق ما، قشلاق ما
یاشاسین حریت / آزادگی جاوید باد
ملت هامی قارداشی میز / مردم همه اخوان ما
تورپاکی میز داغ داشی میز / کوه و دمن هم خاک ما
فتح و ظفر یولداشی میز / فتح و ظفر شد یار ما
ئوز الیمیز، ئوز باشی میز / انگشت خارد پشت ما
یاشاسین حریت / آزادگی جاوید باد [نخارد کس اندر
جهان پشت من (سعدی)]

گردانندگان فرقه که خود شاهد و ناظر نهضت خیابانی بودند و خود به سان او چنانکه در نمره ۱۲ جو/نلار عنوان می‌کنند: اونا بناعا بو آزاد لیق ضامنی اولان آذربایجان خلقی بیرد اها ئوز تاریخی وظیفه سنی ایفا ایتمگه قیام ایدیب و لایقنجه یئرینه یتیردی. فنا اوچور و موندا اولان آزاد لیقی اوجه اوزنه صونرا بوتون ایران خلقلرینه تأمین ایتدی.

آزادی را اول برای خود، بعد برای مردم ایران تأمین می‌کند با استفاده از این همه تجربه‌های گذشته. این بار نقش جوانان را به چه تلقی می‌کنند و در فرصت ممکن تا توانستند در این راستا گام برداشتند که نمودار آن در همین روزنامه است که موضوع تأکید ما و نیز نگاه گذرائی بود بر سیر موضوعات جوانان در شماره‌های موجود که بررسی و تحلیل جامع آن، دستیابی به تمامی شماره‌ها و منابع لازم را می‌طلبد.

نمودار آن اختصاص و انتشار همین روزنامه (جوانان) موضوع مقاله حاضر و نگاه گذرا بر سیر و موضوعات آن در شماره‌های معدود آن که بررسی و تحلیل جامع آن به دسترسی به تمامی شماره‌ها و منابع لازم موکول می‌گردد.

نتیجه

۱- اینکه در بررسی روزنامه‌های دوره یکساله از بزرگ‌ترین استانهای کشور موارد متعددی چون تاریخ انتشار اولین و آخرین شماره، مدت انتشار، قطع روزنامه، نویسندگان اصلی، شماره‌های موجود، علت تعطیلی روزنامه و... ممکن نگردید، گویای بارز عدم دسترسی به دوره کامل روزنامه و در ضمن انعکاس بی توجهی مسئولان امور در تدوین و تنظیم و اجرای اصول فنی و علمی در گردآوری و نگهداری این رکن رکن قانون اساسی مملکتی است.

۲- اینکه در طول تاریخ، مهم‌ترین عامل قتل و غارت و سوخت و تاخت مغول به قول اقبال آشتیانی، صدمه‌ای است که به تمدن اسلامی و علوم و ادبیات عربی و فارسی زده است و نیز قتل هزاران عالم و ویرانی مدارس و معاهد علم را بر شمرده‌اند. بر سازمانهای علمی و مسئولان دولتی فرض است که برای زدودن این برداشت از ساحت تاریخ معاصر - که مغولی در کار نبوده - درصدد کمرنگ ساختن این برداشت برآمده و پیام آرزومندان بقای میراثهای تاریخی و علمی را با گوش جان شنیده، به منصفه اجرا گذارند و در این باره علاوه بر نشریات تهران - که باید مورد توجه قرار گیرد - شهرها و شهرکهای ایالات و ولایات نیز مورد خطاب و کرامت قرار گیرند که در این میان آذربایجان و بویژه شهر تبریز به علت بی توجهی دو سده اخیر، لازم است دو چندان مورد توجه قرار گیرد.

۳- اجرای یک طرح پویا و زنده در هماهنگی ساختن منابع و مآخذ مطبوعاتی کشور و ایجاد تسهیلات لازم در تبادل سهل الوصول منابع و دوره‌های مطبوعات موجود، در دسترس محققان و پژوهندگان

بدون هیچ صغرا و کبرا قرار داده شود. به‌رغم این همه سازمانهای گردآورنده، بزرگان علم و ادب و نام‌آوران و استادان و علما و محققان، عملاً کم‌تر مساعدتی در راستای سهولت کار پژوهش درباره این نام‌آوران فرهنگی و معنوی به عمل می‌آید و برخورد دست‌اندرکاران با این نام‌آوران معنوی، داستانی است ناگفتنی. امید است این مقاله، مسئولان را متوجه این امر خطیر سازد تا با صدور مجوز قانونی و کارت شناسایی و ایجاد جو فرهنگی لازم، پژوهشگران بتوانند در هر نقطه کشور از وسیله و امکانات موجود بهره‌مند شوند، بی‌اینکه مورد سؤال و جواب اداری و اجرائی قرار گیرند.

۴- امید است اتحادیه صنف روزنامه‌نگاران، در راستای ارتباط روزنامه با دانشگاه گامهای اساسی بردارد و علاوه بر تقویت خبرنگاران و شاخه‌ها و رشته‌های مربوط، درصدد تأسیس رشته مربوط در سراسر کشور برآید که بالطبع در این راستا تدوین و تنظیم دوره‌های روزنامه‌های دو سده اخیر کشور، لازم و ضروری خواهد بود.

نتیجه برجسته

بررسی گوشه گوشه تاریخ دو سده اخیر، به علت نفوذ استعمارگران و سرسپردگی عده‌ای از مسئولان داخلی، بسیاری از اسناد و مدارک کشور در آرشیوهای خارج از کشور نگهداری می‌شوند. در تدوین تاریخ معاصر علی‌الخصوص بررسی روزنامه‌های این دهه‌ها، از موجودی روزنامه‌های خارج از کشور غافل نباید بود. لازم است حداقل در تهیه ریزفیلیم (میکروفیلیم) دوره‌های این منابع عظیم علمی و فرهنگی، بجد گامهای سترگ برداشته شود.

پی‌نوشتها:

- ۱- آذربایجان (روزنامه)، دوره دوم، شماره ۱، (چهارشنبه ۱۴ شهریور ۱۳۲۴).
- ۲- حسین ابوترابیان، *مطبوعات ایران از شهریور ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۶* (تهران: اطلاعات، ۱۳۶۶)، ص ۲۲.
- ۳- مسعود برزین، *شناسنامه مطبوعات ایران* (تهران: بهجت، ۱۳۷۱)، ص ۱۱؛ فقط در این کتاب از این روزنامه نام برده شده و نگارنده در هیچ مأخذ دیگری، اطلاعی به دست نیاورد.
- ۴- ابوترابیان، *پیشین*، ص ۲۴؛ انتشار این روزنامه را در جایی سراغ نگرفتم. تنها از این نظر که علی اکبر حریری از خانواده‌های قدیمی و معروف تبریزند اشاره شد و ابوترابیان نیز به همین مقدار بسنده کرده است.
- ۵- همان، ص ۱۷۰.
- ۶- علی دهقان، *سرزمین زردشت (رضائیه)* (تهران: ابن سینا، ۱۳۴۸)، ص ۷۵۱.
- ۷- همان.
- ۸- ابوترابیان، *پیشین*، ص ۱۳.
- ۹- حسین امید، *تاریخ فرهنگ آذربایجان* (تبریز: بی‌نا، ۱۳۲۴)، ص ۵۱.
- ۱۰- همان.
- ۱۱- دهقان، *پیشین*؛ تقی شاهین، *آذربایجان دوره مطبوعاتی ۱۸۷۵-۱۹۹۰*، *بیلبیوقرافیا* (شرح حال مطبوعات آذربایجان از ۱۸۷۵ تا ۱۹۹۰)، به کوشش سولماز رستموف توحیدی (باکو: نشر آذر باکو، ۱۹۹۳)، ص ۸۰.
- ۱۲- *ادبیات صحیفه سی* (نشریه)، شماره ۲۵ (۱۳۲۳/۷/۱۹)، صص ۱ و ۲.
- ۱۳- همان، شماره ۱۲ (۱۳۲۲/۱۰/۱۲)، صص ۱ و ۲.
- ۱۴- همان، شماره ۲۶، ص ۲.
- ۱۵- دهقان، *پیشین*.
- ۱۶- همان.
- ۱۷- *تبریز* (روزنامه)، شماره ۱، (یکشنبه ۱۵ ذیحجه ۱۳۲۸ ق.).
- ۱۸- ابوترابیان، *پیشین*، ص ۶۶.
- ۱۹- برزین، *پیشین*، ص ۲۵.
- ۲۰- امید، *پیشین*، ج ۲، ص ۱۹۳.
- ۲۱- *تبریز* (روزنامه)، شماره ۱۳، (۲۶ بهمن ماه ۱۳۲۵ ش.).
- ۲۲- ابوترابیان، *پیشین*، ص ۱۷۰؛ ما نمره‌ای به نام آذربایجان دموکرات مورد اشاره دکتر ابوترابیان را از خلال منابع و روزنامه‌ها و مجموعه خود نیافتیم. در مجموعه موجود، مجله‌ای است ماهانه با توضیحات عنوان شده.
- ۲۳- *دموکرات* (مجله)، شماره ۱ (۱۳۲۵ ش.).
- ۲۴- ابوترابیان، *پیشین*، ص ۱۷۰.
- ۲۵- همان.
- ۲۶- *ستاره آذربایجان* (روزنامه)، سال اول، شماره ۱۴ (۱۳۲۴ ش.).
- ۲۷- دهقان، *پیشین*.
- ۲۸- *شاعرلر مجلسی* (نشریه)، مهر ۱۳۲۴ ش.
- ۲۹- ابوترابیان، *پیشین*، ص ۱۷۱.
- ۳۰- دهقان، *پیشین*.
- ۳۱- همان.
- ۳۲- *شفق* (نشریه)، شماره‌های ۹ و ۱۰ (مهر و آبان ۱۳۲۵ ش.).
- ۳۳- دهقان، *پیشین*.
- ۳۴- ابوترابیان، *پیشین*؛ شاهین، *پیشین*، ص ۷۶.
- ۳۵- ابوترابیان، *پیشین*.
- ۳۶- امید، *پیشین*، ص ۵۰.
- ۳۷- *غلبه* (روزنامه)، شماره ۲۶ (۱۳۲۵ ش.).
- ۳۸- امید، *پیشین*.
- ۳۹- ابوترابیان، *پیشین*.

- ۴۰ - همان.
- ۴۱ - امید، پیشین.
- ۴۲ - ابوترابیان، پیشین.
- ۴۳ - همان، ص ۱۲۵.
- ۴۴ - امید، پیشین؛ حمید ملازاده، سیری در کوجه‌های
خاطرات تبریز از شهریور ۱۳۲۰ تا انقلاب اسلامی
(تبریز: ارک، ۱۳۷۳)، ص ۱۱۵.
- ۴۵ - همان.
- ۴۶ - امید، پیشین.
- ۴۷ - دهقان، پیشین.
- ۴۸ - ابوترابیان، پیشین.
- ۴۹ - امید، پیشین، ص ۵۱.
- ۵۰ - ابوترابیان، پیشین.
- ۵۱ - امید، پیشین.
- ۵۲ - آفتابی.
- ۵۳ - فریاد (روزنامه)، شماره ۴۹ (۱۳۲۱ ش.).
- ۵۴ - دهقان، پیشین.
- ۵۵ - امید، پیشین، ج ۲، ص ۵۰.
- ۵۶ - دهقان، پیشین.
- ۵۷ - امید، پیشین.
- ۵۸ - شاهین، پیشین، ص ۲۱۴.
- ۵۹ - ابوترابیان، پیشین، ص ۱۷۱.
- ۶۰ - ره‌آورد (مجله)، شماره ۴۰ (فروردین ۱۳۷۵ ش.).
- ۶۱ - مجله معارف.
- ۶۲ - ابوترابیان، پیشین.
- ۶۳ - شاهین، پیشین، ص ۱۱۳.
- ۶۴ - ره‌آورد (مجله)، پیشین.
- ۶۵ - دهقان، پیشین.
- ۶۶ - ره‌آورد (مجله)، شماره ۴۱.
- ۶۷ - دهقان، پیشین.
- ۶۸ - ره‌آورد (مجله)، پیشین.
- ۶۹ - شاهین، پیشین، ص ۱۳۰.
- ۷۰ - دهقان، پیشین.
- ۷۱ - ره‌آورد (مجله)، پیشین.
- ۷۲ - معارف مجله سی، نمره ۱ (۱۳۲۵ ش.).
- ۷۳ - ره‌آورد (مجله)، شماره ۴۴.
- ۷۴ - نهضت (روزنامه)، شماره ۹۶، کپی ص ۱.
- ۷۵ - شاهین، پیشین، ص ۱۲۸. ملازاده، پیشین، ص ۱۵۱.